

FTAXP 03.20.00

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4\(6\)-6](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4(6)-6)

БУРА ҚАРАТАЛ БАТЫР ТІЛЕУБЕРДІҰЛЫ: ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ НАРЫН АЛҚАБЫН ҚОНЫСТАНУ ТАРИХЫНАН

А.И. Исин¹, М.Г. Насыров^{2*}

^{1,2}*Шәкәрім университеті (Семей, Қазақстан)*

E-mail: assemey51@gmail.com¹

nasiyrovf@gmail.com^{2*}

¹<https://orcid.org/0000-0002-5777-0562>

²<https://orcid.org/0009-0000-1865-6671>

Аңдатпа. Мақалада Орта жүз Найман тайпасының Ергенекті тармағына кіретін Бура бірлестігі ішіндегі Таңатар аталығының тарихи-шежірелік негіздері талданады. Зерттеу Таңатардың шығу тегі, ішкі тармақталуы, руаралық байланыстары және Нарын алқабындағы қоныстану кеңістігінің қалыптасуын салыстырмалы-тарихи және шежірелік әдістер арқылы анықтауға бағытталған. Бүгінгі таңда ауызша шежірелер, ру тарихын сақтаған қолжазбаларға қатысты этнографиялық мәліметтер, әкімшілік-аумақтық, статистикалық шолулар аталмыш тақырыптарды зерттеуде өзекті. XVII-XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылығы жағдайында Нарын-Тарбағатай шебін қорғауға Бура жасақтарының қатысуы, батырлар институтының қоғамдық-саяси рөлі қамтылған. Мақалада Қаратал батыр тұлғасы Таңатар шежіресіндегі орны, әулеттік сабақтастықтары, жергілікті әскери-саяси үдерістердегі қызметі тұрғысынан қарастырылады. Шежірелік деректерді түйістіру арқылы оның ықпал аймағы, көш жолдарын қорғауы, ұрпақтарының қоныстануы мен топонимиялық іздері нақтыланады. Қаратал батыр төңірегіндегі көрші аталықтармен одақтас-қарсылас байланыстар, оқиғалардың ықтимал хронологиясы деректердің сәйкестігі арқылы қайта құрылады. Шежіре қолжазбалары зерттеуде негізгі деректік өзек қызметін атқарады. Олар ру-тайпа тармақталуын, қоныс ауысу бағыттарын, тұлғалардың тарихи орнын нақтылайды. Сондай-ақ ауызша мәліметтерді салыстырып, оқиғалардың хронологиясын түзетуге және аймақтық тарихтың деректік негізін күшейтуге сеп болады. Зерттеу нәтижелері Таңатар аталығының аймақтық тарихын жүйелеп, Бура наймандарының этноәлеуметтік құрылымындағы орнын нақтылауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Найман; Бура шежіресі; Жәуетей; Таңатар; Қаратал батыр; Шығыс Қазақстан; Үлкен Нарын; шежіре қолжазбалары.

Кіріспе

Қазақ халқының этникалық тарихын ғылыми тұрғыдан зерделеу барысында ру-тайпалық құрылымдар мен олардың тарихи эволюциясын зерттеу айрықша маңызға ие. Себебі қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымы, саяси қатынастары мен мәдени дәстүрлері ұзақ тарихи кезеңдер бойы ру-тайпалық жүйе аясында қалыптасып, дамыды. Осы тұрғыдан алғанда, жекелеген тайпалардың шығу тегі, ішкі құрылымы, қоныстану аймақтары мен тарихи қызметін зерттеу қазақ этносының қалыптасу үдерістерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Орта жүз құрамындағы ірі тайпалардың бірі – Найман тайпасы отандық тарихнамада біршама мол зерттелген тақырыптардың қатарында. Найман тайпасының этногенезі, ортағасырлық мемлекет құру дәстүрі, саяси ұйымы, ішкі рулық жіктелуі және қазақ халқының қалыптасуы мен тарихи дамуына қосқан үлесі көптеген ғылыми еңбектерде қарастырылған. Ортағасырлық деректерде Наймандардың Орталық Азия кеңістігіндегі саяси ықпалы, кейінгі кезеңдерде қазақ этникалық қауымдастығының құрамына енуі тарих ғылымында жүйелі түрде зерттеліп келеді.

Ал бүгінгі таңда Найман тайпасының ішкі құрылымын құрайтын жекелеген рулық бірлестіктердің тарихы да этнотарихи және өлкетанулық зерттеулер үшін маңызды. Алайда Найман тарихына арналған еңбектердің басым бөлігінде тайпа тұтас күйінде қарастырылып, оның ішкі тармақтарының, әсіресе Ергенекті Найман бірлестігіне жататын Бура руының тарихы арнайы, кешенді зерттеу нысаны ретінде ішінара қамтылған. Бұл жағдай Бура наймандардың тарихи дамуын, шежірелік құрылымын және аймақтық рөлін нақтылауды қажет етеді.

Шежірелік деректерде Бура руының тарихи қоныстану аймақтары Ертіс-Тарбағатай өңірімен, Өскемен уезі аумағымен тығыз байланыстырылады. Өз кезегінде, бұл өңірлер XVII-XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылығы кезеңінде ерекше маңызға ие болған шекаралық аймақтар санатына жатқызылғаны мәлім.

Жоңғар шапқыншылығы дәуірі қазақ халқының тарихи тағдырында шешуші кезең болып саналады. Осы кезеңде Бура наймандардың әскери-саяси қызметі де ел ішіндегі бірқатар әңгімелерде тараған. Олар шекаралық аумақтарды қорғауға, жауға қарсы ұйымдасқан қарсылық көрсетуге және көшпелі қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысқан. Бұл тарихи үдерістерді зерттеу барысында батырлар институтының рөлі анық байқалады.

Бура наймандар арасында аты аталатын Қаратал батыр тұлғасы осы күнге дейін кешенді зерттелмеген, сондықтан бүгінгі тарихнамада оның өңірдегі тарихи орны мен ел аумағындағы шежірелік байланыстары арнайы назар аударуды талап етеді.

Қазақ ру-тайпаларының тарихын зерттеуде шежірелік деректердің маңызы ерекше. Шежіре қазақ қоғамында тарихи жадыны сақтаудың дәстүрлі үлгісі ретінде қызмет атқарды. Алайда шежірелер негізінен ауызша дәстүр арқылы сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жеткендіктен, оларды ғылыми тұрғыдан талдауда сын көзбен қарау қажет. Осыған байланысты шежірелік мәліметтерді жазбаша дереккөздермен, статистикалық материалдармен және архивтік құжаттармен салыстыра отырып зерттеу ғылыми тұрғыдан аса маңызды.

Ауызша деректер мен жазбаша деректерді өзара салыстыра талдау ру-тайпалық тарихты зерттеуде деректердің шынайылығын арттырып, тарихи оқиғалар мен тұлғалардың нақты орнын анықтауға мүмкіндік береді. XIX-XX ғасыр басындағы ресми әкімшілік құжаттар, жер пайдалану жөніндегі материалдар және уездік сипаттамалар шежірелік мәліметтерді нақтылауда маңызды дереккөз ретінде қарастырылады. Осы әдістемелік ұстанымдар Бура наймандардың қоныстану аймақтарын және Қаратал батыр тұлғасының тарихи қызметін ғылыми тұрғыдан пайымдауға негіз болмақ.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі деректік қорын, ең алдымен, қазақ халқының ру-тайпалық құрылымын сипаттайтын шежірелік материалдар құрайды. Ауызша деректердің уақыт өте өзгеріске ұшырау қырын ескере отырып, олар жазбаша дереккөздермен салыстырмалы түрде талдануы тиіс. Найман тайпасының Бура рулық бірлестігінің тарихи-шежірелік дамуын зерттеу барысында көпқабатты дереккөздер мен пәнаралық әдіснамалық тәсілдер қолданылды.

Найман тайпасының этникалық тарихы мен рулық құрылымын зерттеу XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында басталды. Бұл кезеңде қазақ қоғамының шығу тегі мен тайпалық жіктелуіне назар аударған алғашқы еңбектердің бірі Шоқан Уәлихановтың тарихи-этнографиялық зерттеулері болды деп тоқталамыз (Уәлиханов, 1980). Ол Орта жүз тайпаларының қалыптасуын, олардың қоныстану аймақтарын алғаш ғылыми тұрғыдан сипаттауға талпыныс жасады (Уәлиханов, 2010). Кейін бұл бағыт Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шежірелік жазбаларында жалғасын тауып, сондай-ақ зерттеушілер Н.А. Аристов, А.Н. Самойлович, Г.Н. Потанин және т.б. еңбектерінде Найман тайпасының ішкі тармақтары ауызша дерек негізінде жүйеленген (Кітапбаев, 2007).

XX ғасырдың басында М. Тынышпаевтың «Материалы к истории киргиз-казахского народа» еңбегі қазақ руларының генеалогиясын ғылыми жүйеге түсіруге бағытталған іргелі зерттеу ретінде қалыптасты (Тынышпаев, 1925). Бұл еңбек Бура наймандардың Орта жүз құрамындағы тарихи қонысын анықтауда маңызды әдістемелік қор болып табылады. Сонымен

қатар А.И. Левшин, В.В. Радлов, Г.Н. Потанин сияқты орыс шығыстанушылары мен этнографтарының еңбектерінде найман тайпасы туралы ішінара этнографиялық және географиялық мәліметтер кездессе, XX ғ. бірінші жартысында жалпы найман тарихы туралы көлемді еңбек жазған авторлардың қатарында Әлкей Марғұланнның зерттеулері маңызды орын алды (Марғұланов, 1930).

Кеңестік кезеңде қазақ этногенезі мен ру-тайпалық құрылымын зерттеу жаңа методологиялық деңгейге көтерілді. С.П. Толстов, А.Н. Бернштам, Л.Н. Гумилев еңбектерінде Найман тайпасының көне түркі және ортағасырлық тарихтағы орны кеңірек контексте қарастырылды.

Қазақстандық тарихнамада Найман тайпасының тарихын жүйелі түрде зерттеген авторлар қатарында Ж.О. Артықбаев, К. Нұрпейісов, Б. Көмеков сияқты ғалымдарды атауға болады. Ж.О. Артықбаев Орта жүз тайпаларының тарихи географиясына тоқталып, Ертіс-Тарбағатай өңіріндегі рулардың қоныстану ерекшеліктеріне тоқталған.

Өскемен уезі қазақтарының тарихын зерттеуде отарлық кезеңде жарық көрген әкімшілік-статистикалық жинақтар мен кейінгі тарихшылардың еңбектері маңызды дереккөз ретінде пайдаланылды. «Материалы по киргизскому землепользованию» жинақтарында Ертіс бойындағы қазақ руларының қоныстануы, жер пайдалану жүйесі және шаруашылық құрылымы сипатталады (Материалы, 1905).

Шежірелерде Көкжарлы мен Саржомартты Бақанастан тарату да, Көкжарлыны Саржомарттан тарату үлгісі де кезігеді. Қолжазба шежірелерді ел ішіне XVIII ғасырды Сыбан Ақтайлақ би, XIX ғасырда Мұрын Тана мырза, кейінірек Матай Тайжан жазып қалдырды, кейінгілер сол нұсқалардан көшіріп таратты деген мәліметтер бар. Сондай көшірме шежіренің бірін автор А. Исиннің әкесі, ақын Иса Биназарұлы 1960 жылы Көкпекті ауданының «Үлгілі малшы» кеңшарында тұрған Матай Жүнісбек Егімбайұлынан алған. Араб графикасымен жазылған ол шежіре бұл күнде А. Исиннің жеке архивінде сақтаулы тұр (А. Исиннің далалық материалдары, 1960).

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс әртүрлі дереккөздердегі мәліметтерді өзара салыстырып, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға қолданылды. Деректанулық талдау арқылы ауызша шежірелер мен жазбаша деректердің пайда болу уақыты, мақсаты және мазмұндық ерекшеліктері айқындалды. Герменевтикалық тәсіл шежірелік атауларды, тармақ аттарын және тарихи тұлғалар есімдерін дұрыс түсіндіруге мүмкіндік берді.

Талқылау

Қазақтың тарихи санасында «тоғыз таңбалы» Найман санатындағы құрамдас ірі руларының бірі – Бура. Найман руларының таңба саны сегіз. Бұл моңғол тіліндегі «найман» атауына сай келеді. Зертеушілер ерте ортағасырлардағы «сегіз оғыз» бірлігінің «найман» деп аталуына негіз болған деген қорытындыға келген. Бура менен Көкжарлы таңбасы бір – «ергенек». Сол себепті туыстас екеуін Ергенекті Найман деп те атайды.

Бура Ергенекті Найман бірлестігінің негізгі тіректерінің бірі ретінде Шығыс Қазақстан өңірінде этникалық және әскери маңызы бар рөл атқарған. Жоңғарлардың шапқыншылығы қазақ жүздері арасындағы шаруашылық және саяси байланыстарды әлсіретті. Ол кезде Орта жүздің өз хандары болды. Олардың ішінде Сәмеке мен Күшіктің есімдері белгілі. Соңғысы найман тармақтарының едәуіріне хан болып, орыс шекарасынан алыста көшіп жүрді (Қазақстан тарихы, 2010: 157). Бура руының шежірелік құрылымы қазақ қоғамындағы туыстық байланыстардың күрделі жүйесін көрсетеді. Қаратал батыр тұлғасы арқылы Бура наймандардың жергілікті батырлар институтындағы орны нақтыланады.

Бұл болжамды нақтылау үшін батырдың ғұмырнамалық уақытын шежірелік деректердің салыстырмалы тәсілімен тексеру орынды. Атап айтқанда, Әлкей Марғұлан 1930 жылы жазып алған Қаратай руына қатысты шежіре мәтіндері (Марғұланов, 1930) Көкжал Барақ тұлғасын белгілі бір ұрпақ тізбегіне бекітіп, оны басқа генеалогиялық қатарлармен қатар қоя отырып есептеуге мүмкіндік береді. Бұндай жағдайда әдіснамалық тұрғыда екі дерек қатар қолданылады. Біріншісі – батырдың аты сақталған руішілік генеалогиялық тізбекке назар

аудару. Екіншісі – кейінгі ұрпақтарға қатысты шамаланған туған жылдар мен буынаралық қашықтықты ескеру (орта есеппен 30-35 жыл). Мұндай тәсіл шежіре мәтініндегі тұлғаларды дәлме-дәл жылдарды теңестіруді мақсат етпейді, керісінше олардың өмір сүрген кезеңін ықтимал тарихи дәуірге жақындатуға қызмет етеді.

Бура – Ергенекті наймандар құрамындағы ірі үш рудың бірі ретінде шежірелік жіктемеде дербес орны бар бірлестік саналады. Бурадан тарайтын негізгі ру бөлімдері жөнінде деректер әртүрлі еңбектерде салыстыра беріледі. Мәселен, Ж. Тілеке көрсеткен нұсқада Бура ішіндегі базалық бөлімдер Сарғалдақ, Сырмақ, Жарымбет, Алатау, Құлатау ретінде таратылады. Мұнда Сарғалдақтан Мәмбетқұл мен Ұмбет, Сырмақтан Жарасқұл мен Құлтуды өрбиді, Алатаудан Алушы, одан әрі Ұмбетқұл мен Солтанқұл жалғасады, ал Құлатаудан Достық, Сырдақ, Сұрша, Шеге тарайды. Сонымен бірге шежіренің кейбір нұсқаларында Шеге, Алушы, Сырдақ аталатын тармақтар Бураның өз кіндігінен тараған жеке ұрпақтары ретінде көрсетіліп, олардың мәртебесі тікелей генеалогиялық байланыс арқылы түсіндіріледі. Ал «Найман» атты көптомдық басылымның үшінші томында Құлатау тармағынан Достық, Сырдақ, Сұрша, Шеге және Алушы деп аталатын бес ру тарайды деген тұжырым ұсынылады, яғни Алушының орны кейбір жүйелеулерде Құлатаумен қатар соның ішінде қарастырылатын құрылымдық бірлік ретінде бекітіледі. Бұл алшақтықтар Бура шежіресінің ауызша-дәстүрлік таралуына, аймақтық нұсқалардың сақталуына және ру ішілік тармақ атауларының тарихи кезеңдерде әркелкі қолданылуына байланысты екенін көрсетеді (Каренов, 2014: 51).

Соған қарамастан, аталған деректердің ортақ желісі Бура наймандарының ішкі құрылымы көпсатылы екенін және оның бөлімдері бір ғана үлгімен емес, бірнеше шежірелік жүйелеу арқылы түсіндірілетінін айқындайды. Тарихи-географиялық тұрғыдан Бура наймандарының бұрын Өскемен уезі аумағын қоныс еткені туралы мәлімет те осы ру бірлестігінің Шығыс Қазақстан өңіріндегі аймақтық орны мен тарихи қоныстану кеңістігін нақтылайды.

Нәтижелер

Шежіредегі ру атауларын түсіндіргенде халық шебер қиыстырады ғой. Әлгі шежіреде жаугершілікте Бақа, Бақанас екі бала жетім қалып, тәшкенттік сартқа еріп кеткен екеуін туыс ағасы Саржомарт іздеп барып, бір қара бура, бір көкжал арғымақ ат сатып алып, тәшкенттікке беріп, екі баланы алып келеді. Бірі Бура атанып, бірі Көкжарлы Саржомарт болып тарайды деп елге ұғынықты баяндалады (А. Исиннің далалық материалдары, 1980).

Көкжарлы Барақ батыр

Ел ішіндегі тарих әңгімелерінде әйгілі Көкжарлы Көкжал Барақ батыр мен Қаратай батыр замандас болғаны айтылады. Көкжарлы Тілеуберді:

Тілеуберді – Баба – Оразбақты – Өтей – Шүрек – Барақ батыр.

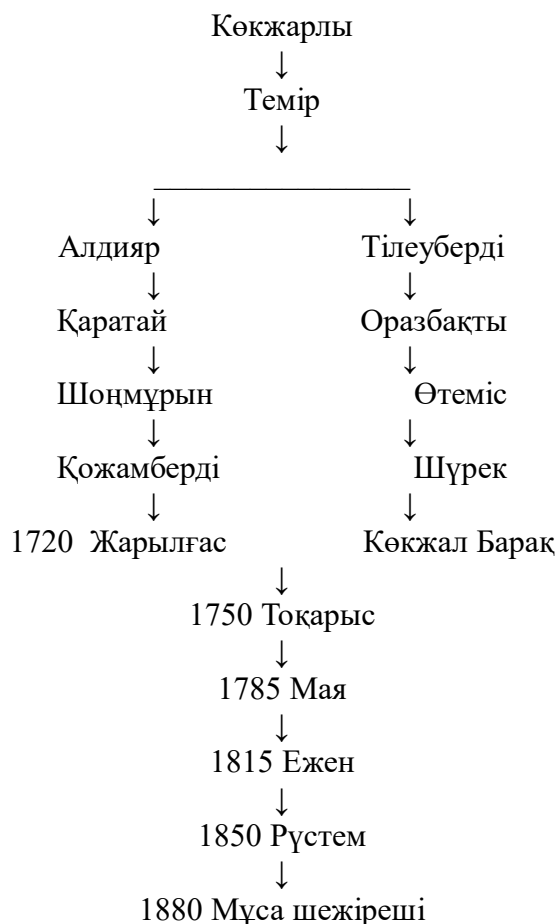
Барақ батыр туралы ауызша деректерді батырдың сегізінші ұрпағы Советхан Қалиғожин жинастырып, 2015-2016 жылдары Шығыс Қазақстан облысының «Дидар» газетінде жариялаған. Тағы бір ауызша деректе Көкжарлы Көкжал Барақ 69 жасында қаза тапқан делінеді. 1770 жылы Алатау қырғыздарына қарсы аттанып, жеңіліп қайтқанын Шоқан Уәлиханов жазған (Уәлиханов, 2010: 90-91). Ол кезде батырдың қартаймаған шағы болса керек. Көкжал Барақ батырдың өмір сүрген жылдарын жас Әлкей Марғұлан жазып алған Қаратай руының шежіре деректерімен салыстырма арқылы тексеріп көрсек (Маргуланов, 1930), мынандай тізбек шығады (Кесте 1).

Дерекпен бөліскен Мұса шежірешіден жоғары қарай есептегенде Жарылғас есімді атасы Көкжал Барақпен тұтас келеді. Демек Көкжал Барақтың дүниеге келген уақыт аралығы 1720-жж. төңірегінде деп болжауға негіз бар.

Бура шежірелеріне тоқталсақ, жазбаша және ауызша жинақталған деректер көп. Көлемі аса үлкен шежіре деректерін керекулік шежіреші Мүсәйіп Сыдықов сапалы екі том кітап қылып шығарған (Сыдықов, 2006). Пайдаланған қолжазба шежірелерінің саны 27 екен, оның жетеуі «Бура шежіресі» деп тақырыпталыпты (Сыдықов, 2006). Әдебиеттер тізімінде баспадан шыққан 111 кітабы аталған. Аталар шежіресі хронологиясын сенімді бергі заманнан емес,

әріден бергіге белгілеу әдісі қате деп танысақ та, оларды бергі аталардан әріге, тарихи шежіреге реттеуге мүмкіндік бар.

Кесте 1. Мұса шежірешінің дерегі бойынша Көкжал Барақтың өмір сүрген кезеңін төменнен жоғары қарай салыстырмалы тізбек арқылы болжау

Шежірелерде Жауетейге дейінгі аталар тізбегі анық десек, одан әрі әртүрлі нұсқалар кезігеді. Жауетейден арғы ата бірде Басқан (Баспан), бірде Қара. Қарадан әрі бірде Мұңсыз (Тынышпаев, 1925), бірде Дөрбеуіл (Маргуланов, 1930).

Жауетейден Боғайға дейінгі бергі аталар

Автор А. Исиннің қолындағы Жауетей Бура шежіресінде (А. Исиннің далалық материалдары, 1960-70) Қараталдың атасы Боғайға дейінгі аталар тізбегі:

Бақанас (Бура) → Араб → Алушы → Қара → Басқан → Жауетей → Таңатар → Боғай. «Боғай Күршімде бір болыс ел» деген ескертпе жазу бар. Шежіре деректерін келтіруші Темірхан Жұмағұлұлының сегізінші атасы Құттық, Қаратал батырдың бабасы (үшінші атасы) Таңатармен бірге туысады:

Құттық → Сейітқұл → Көккөз → Байбура → Құлжабай → Шерубай → Жанбазар → Жұмазұл → Темірхан.

Бұл деректердің Қаратал батырдың өмір сүрген жылдары туралы түсініктерді қалыптастыру үшін маңызы бар.

Қарт журналист, шежіреші Рақымбек Қорабаевтан 1980-1982 жж. жазып алған аталар тізбегімде арғы аталары Басқан емес – Баспан (А. Исиннің далалық материалдары, 1982):

Баспан → Жауетей → Кенжалы → Тоқтайлақ → Ермек → Едіге → Қорабай → Рақымбек.

Шежіреші Мүсәйіп Сыдықовтың жинақтаған шежіре қорытындысында Бура руының Боғайға дейінгі аталар тізбегі былайша көрсетілді:

*Бура → Құлатау → Сырдақ → Досық → Баспан → Жәуетей → Таңатар → Боғай
Боғайдан Қаратал батырға дейін*

Боғай ұлдары мен немерелерін бергі шежіре білгірлерінің бірі Молдахан Әбішұлы былайша айтқан:

Боғай, оның балалары: Әлібек, Тінібек, Тілеуберді, Өтеген, Қабыл, Шағыр (Нұрсадықов, 1996). Қаратал батырдың өмір сүрген жылдарын Қараталдың әкесі Тілеубердімен бірге туған Қабыл Боғайұлының туған жылын есептеу әдісімен анықтай түсу:

Боғай (1680) → Қабыл (1715) → Несіпбай (1745) → Қорқымбай (1780) → Шоқтыбай (1815) → Қазанған (1850) (Материалы, 1905).

Қараталдың бір баласы – Құт. Шежіредегі аталардың ш.а. туған жылдары төменнен жоғары қарай туған жылдары нақты белгілі Қалибек (1933) және Алдаберген (1912) арқылы салыстырылды (Авторлардың далалық материалдары, 2025).

Құт (1775) → Масақ (1810) → Жайлаубай (1845) → Күдері (1880) → Алдаберген (1912) → Қалибек (1933).

Сонымен, Қаратал батырдың туған жылы бірнеше салыстырмалы тарих деректері арқылы жыл мөлшерімен анықталып тұр:

Боғай (1680)
↓
Тілеуберді (1710)
↓
Қаратал (1735)

Қаратал батыр елді ұйыстырушы тұлғаның бірі

Яғни, тарихтағы Қаратал батыр жас кезінде Жоңғар хандығы күйреген жылдарында елдің шығыс аймақтардағы қоныстарына оралу әрекеттерімен қарсылас жауларымен қақтығысып, одан кейін қол астындағы ауылдастарымен Нарын алқабына қоныстану толқынын басқарған батырдың бірі болған. Қазіргі Шығыс Қазақстанның Күршім, Үлкен Нарын аудандарында ол заманда шашыранды қалмақтар мен қырғыздар да жүрді. Шежіре деректері айқын көрсеткендей, Қаратал батыр кей достары мен ауылдастарын сол қауымдардың ортасынан тапқан.

Шежіре әңгімелерде қырғызға шабуыл жасаған Қаратал қырғыздың Жақып деген батырының қолына тұтқын болып қолға түсіп қалады. Біраз уақыттан соң Қаратал мен Жақыпмен ұғынысып, Жақыпты оның әйелі де қолдап, бірге көшіп жүріп, Нарын бойында ауылдас болады.

Қараталдың Торал деген қырғыз батыр әйелінен Құт және Сарт екі ұл туып, ұрпақтары Торал аталады. Торал деген жер аты да содан қалған.

Ескі әңімені жадында сақтаған Қабдуәлі Сембіұлы (ол кісі 1926 жылы туған) өз білгенін былай әңгімелеген: «Жанай шал деген әкемнің ағайыны 97-ге келіп қайтыс болған. Өз әкем 1982 жылы 85 жасында дүние салды. Екеуі де біз Қараталдың асыранды баласымыз. Орта Қоңқайдан бері мекендеппіз. Қатты обада қырғыз ауылы қырылып қалып, азғана үй қалыппыз деуші еді».

Сонымен, Қаратал батырдың асыранды кей балаларының тегі қырғыз екені білгір қарттардың деректері арқылы белгілі болып отыр. Сол сияқты, Нұрғожа деген ескіге білгір ақсақал да Қаратал батырдың қалмақты Мұзтау асыра қуғанын айтады. Ел әңгімелеріне зер қойсақ, Қаратал жұртынан қалғандарды қазақтарға қосып алған. Бұл Қаратал батырдың ел ұйыстырушысы болғандығын дәлелдейді.

Ел әңгімелерінде Көкжал Барақ батыр қырғыздар жиылып, Ертіске дейін жорық жасағанда қаза тапқан екен. Қаратал қырғыздарды Ертістен өткізбеймін деп қалың қамыс арасында ұрыс салады. Қырғыздар қамысты айналдыра от қойған. Қаратал Барақ батыр сияқты

қырғыздардың қолынан қаза табады. Қаратал батырдың осы соңғы ерлігі туралы Қанапия мен Алтыбайдың Сембісі Шыңғыстайдың екі әйелімен айтысқанда ол әйелдер: «Қаратал атаң отқа күйіп, күлі суға кетіп, бірнеше рет шығып жүрген, тағы шығар», – деп Қанапия екеуін жеңіп кетіпті (Нұрсадықов, 1996).

Қаратал батырдың ұрпақтары жеткізген мәлімет бойынша батырдың өмір сүрген жылдары 1721-1786 жж. сәйкес келеді (Авторлардың далалық материалдары, 2025). Жоғарыда жүргізілген салыстырмалы-тарихи және шежірелік талдау нәтижелерін қорыта келгенде, Қаратал батырдың туған уақыты шамамен 1735 жылдар төңірегіне сәйкес келеді деп пайымдауға негіз бар. Қарастырылған деректер Қараталдың Көкжал Барақпен замандас тұлға болғанын көрсетсе, бұл екі батырдың да XVIII ғасырдың орта шеніндегі әскери-саяси оқиғалар аясында әрекет еткенін аңғартады.

Қаратал батырдың қайтыс болған мерзіміне қатысты нақты жыл көрсететін жазба дерек сақталмағанымен, жанама айғақтардың түйісуі оның 1770 жылдардың орта тұсы шамасында қаза табуы ықтимал деген тұжырымға жетелейді. Атап айтқанда, Ш. Уәлиханов еңбектерінде Көкжал Барақтың 1770 жылы Алатау қырғыздарына қарсы жорыққа аттанып, сәтсіздікпен қайтқаны жөнінде мәлімет беріледі. Ел ішіндегі тарихи оқиғаларды жеткізуші Қабдуәли Сембіұлының хабарлауынша, Қаратал батыр Көкжал Барақпен қатар өмір сүріп, екеуі де қырғыздармен болған қақтығыстар барысында қаза тапқан. Осы жазба және ауызша деректерді қатар қарастыру Қаратал батырдың ғұмырнамалық межесін XVIII ғасырдың ортасына орнықтырып, оның 1735 ж. шамасында дүниеге келіп, орта есеппен 1775-1780 жж. айналасында қаза болуы ықтимал деген қорытындыны негіздеуге мүмкіндік береді.

Қаратал батыр ұрпақтарының кейінгі замандарда қоныстануы

Жауетей Бура ауылдары XIX ғасыр соңында Семей облысы Өскемен үйезінің Нарын, Күршім, Үркер болыстарында бірнеше әкімшілік ауылы болып тіркелген. Әлібек, Тінібек, Тілеуберді, Өтеген ауылдары Нарын болысының №2 әкімшілік ауылын, Әлібек, Тінібек, Өтеген, Қабыл, Шағыр ауылдары №3 әкімшілік ауылын қоныстанған екен. Бұған қоса Қабыл ауылдары №4 әкімшілік ауылын құраған (Материалы, 1905: 375-379).

Қорытынды

Қаратал батыр XVIII ғасырдың екінші жартысында Нарын аймақтарында елдің қоныстануына басшылық жасаған, елді ұйыстырған көрнекті тұлғаның бірі. Зерттеу өзегінде Қаратал батыр тұлғасы арқылы жергілікті әлеуметтік-саяси үдерістерді реттеудегі маңызы ашылды. Қаратал батырдың Нарын алқабындағы елді ұйыстыру сияқты қызметтері оның ел деңгейдегі ықпалды қайраткер болғанын көрсетеді. Салыстырмалы шежірелік тізбектер мен жазба деректерді түйістіре қарастыру нәтижесінде Қаратал батырдың өмір сүрген уақыты XVIII ғасырдың екінші жартысымен межеленіп, оның Көкжарлы Көкжал Барақпен замандастығы жөніндегі тұжырымдар деректік үйлесім тұрғысынан негізделді.

Қаратал батырдың өмір сүрген жылдары шежіре деректерде 1721-1786 аралығы ретінде көрсетіледі. Бұл межеллеу жалпы XVIII ғасырдың екінші жартысындағы тарихи жағдаймен сәйкес келіп, мақалада қарастырылған оқиғалар контексіне уақыт жағынан қайшы келмейді. Дегенмен зерттеу барысында біз шежірелік тізбектерді, ауызша деректерді және сол дәуірге оқиғаларды салыстыра отырып, Қаратал батырдың нақты тарихи оқиғаларда көріну ықтималдығын күшейту үшін оның өмір сүрген жылдарын шамамен 1735-1770 жылдар аралығына жуықтатуға талпындық. Мақалада ұсынылған жылдар хронологиялық тұжырым болмақ. Ол тарихи контекстпен және деректердің өзара сәйкесуіне негізделген ықтимал межеллеу ретінде қарастырылады.

Мақала нәтижелері Бура наймандарының қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымындағы орнын, Нарын аймағындағы тарихи қоныстану үдерістеріндегі ролін нақтылауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- Авторлардың далалық материалдары. Қаратал батырдың ұрпағы Ж. Қалибекқызы сақтаған Алдаберген Күдеріұлының шежіресі. 2025.
- Амантай Исиннің далалық материалдары. Араб графикасымен жазылған шежіре. 1960.
- Амантай Исиннің далалық материалдары. Рақымбек Қорабаевтың ауызша мәліметі. А. Исин 1982 ж. жазып алған. 1982.
- Амантай Исиннің далалық материалдары. Сыбан Ақтайлақ би, Мұрын Тана мырза шежірелері көшірмелерінен Жүнісбай Егімбайұлы көшіріп жазған Найман шежіресі. Шәкәрім университеті. Тарихшы ғалым Амантай Исаұлының ғылыми кітапханасының қолжазба қоры; Алтынбаев Қ. Көкжарлы шежіресі. 1980 жылы жазып алынған ауызша дерек. 1980.
- Амантай Исиннің далалық материалдары. Темірхан молда Жұмағұлұлы жазбалары. Шәкәрім университеті. Тарихшы ғалым Амантай Исаұлының ғылыми кітапханасының қолжазба қоры. 1960-1970 жж.
- Каренов Р. «Найман» этнонимі және найман тайпасының рулары жөнінде. Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. №1(73) 2014. – 45-59 бб.
- Кітапбаев Б. Тоғыз таңбалы Найман. Шежіре. Ергенекті: Саржомарт, Бура, Жеті Көкжарлы. – Өскемен: Рекламный Дайджест, 2007. – 1 том. – 428 б.
- Қазақстан тарихы. Бес томдық. 3-том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 768 б.
- Маргуланов А. Найманы // Казаки. – Л., 1930. С. 330.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей / МЗ и ГИ. Деп. гос. земельн. имуществ. Т. 9. Семипалатинская область: Устькаменогорский уезд. – СПб., 1905. Pdf.
- Нұрсадықов Қ. Қаратал батыр // «Еңбек туы» – «Знамя труда». Нарын аудандық газеті. – 1996. 6 маусым.
- Сыдықов М. Тоғыз таңбалы Найман. Бура шежіресі. Екі томдық. – Павлодар. – 2006.
- Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа: (Читаны в Туркестанском Отделе Русского Географического Общества в 1924 и 1925 гг.). – Ташкент: Восточное Отделение Киргизского Государственного Издательства, 1925. – 62 с.
- Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 2-басылым. – Алматы: «Толағай групп», 2010. Т.2. – 464 б.
- Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1980. – 412 б.

А.И. Исин¹, М.Г. Насыров^{2*}

Шәкәрім университет (Семей, Казахстан)

О БАТЫРЕ БУРА ҚАРАТАЛ ТІЛЕУБЕРДІҰЛЫ: ИЗ ИСТОРИИ ЗАСЕЛЕНИЯ НАРЫНСКОЙ ДОЛИНЫ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье анализируются историко-генеалогические основания рода Таңатар, входящего в объединение Бура ветви Ергенекті племени найман Среднего жуза. Исследование направлено на выявление происхождения Таңатара, его внутренней разветвлённости, межродовых связей и формирования пространства расселения в Нарынской долине на основе сравнительно-исторического и анализа материалов шежире. На современном этапе устные шежире, этнографические сведения о рукописных материалах, сохранивших историю рода, а также административно-территориальные и статистические обзоры сохраняют актуальность для изучения данной проблематики. Рассматривается участие отрядов Бура в обороне Нарынско-Тарбагатайского рубежа в условиях джунгарских нашествий XVII-XVIII вв., а также общественно-политическая роль института батыров. Центральное место в статье занимает фигура Қаратал батыра, исследуемая с точки зрения его положения в шежире Таңатара, родовой преемственности и участия в местных военно-политических процессах. Путём сопоставления материалов шежире уточняются сфера его влияния, охрана кочевых

маршрутов, расселение потомков и топонимические следы. Воссоздаются союзнические и конфликтные связи с соседними аталыктар, а вероятная хронология событий реконструируется на основе согласования источников. Рукописные шежиры выступают в работе ключевым источниковым ядром: они уточняют ветвление родо-племенной структуры, направления миграций и историческое место персоналий; сопоставление с устными сведениями позволяет корректировать хронологию событий и укреплять источниковую базу региональной истории. Полученные результаты систематизируют историю рода Таңатар и уточняют место Бура-найманов в этносоциальной структуре казахского общества.

Ключевые слова: Найман; шежире Бура; Жәуетей; Таңатар; Қаратал батыр; Восточный Казахстан; Үлкен Нарын; рукописные шежиры.

A.I. Isin¹, M.G. Nassyrov^{2*}

Shakarim University (Semey, Kazakhstan)

ON THE BURA BATYR QARATAL TILEUBERDIULY: FROM THE HISTORY OF SETTLEMENT IN THE NARYN VALLEY OF EASTERN KAZAKHSTAN

Abstract. The article examines the historical and genealogical foundations of the Таңатар lineage, which belongs to the Bura union of the Ergenekti branch of the Naiman tribe of the Middle Zhuz. The study aims to identify the origin of the Таңатар, its internal branching, inter-clan ties, and the formation of its settlement space in the Naryn Valley using comparative-historical and genealogical (shezhire-based) methods. At present, oral shezhire traditions, ethnographic information on manuscript materials that preserve the lineage's history, as well as administrative-territorial records and statistical surveys remain highly relevant for researching these issues. The article discusses the participation of Bura detachments in defending the Naryn-Tarbagatai frontier during the Dzungar invasions of the 17th-18th centuries, along with the socio-political role of the batyr institution. A central focus is the figure of Batyr Qaratal, considered in terms of his place in the Таңатар shezhire, dynastic continuity, and involvement in local military and political processes. By correlating shezhire evidence, the study уточifies his sphere of influence, the protection of nomadic routes, the settlement of his descendants, and toponymic traces. Alliances and conflicts with neighboring lineages (atalyqs) are reconstructed, and a probable chronology of events is developed through source concordance. Manuscript shezhire materials constitute the core source base of the research: they clarify the branching of tribal and clan structures, directions of migration, and the historical significance of key individuals; comparison with oral accounts allows refinement of event chronology and strengthens the documentary foundation of regional history. The findings systematize the history of the Tangatar lineage and clarify the position of the Bura Naimans within the ethno-social structure of Kazakh society.

Keywords: Naiman; Bura shezhire; Zhawetei; Tangatar; Batyr Qaratal; Eastern Kazakhstan; Ulken Naryn; manuscript shezhire materials.

References

- Amantai Isinnin dalalyk materialdary. Arab grafikasy men zhazylgan shezhire. Field materials of Amantai Isin. A chronicle written in Arabic script. 1960.
- Amantai Isinnin dalalyk materialdary. Rakymbek Korabaevtyn auyzsha malimeti. A. Isin 1982 zh. zhazyp algan [Field materials of amantai Isin. Oral information of Rakhimbek Korabayev. Written by A. Isin in 1982]. 1982.
- Amantai Isinnin dalalyk materialdary. Syban Aktailak bi, Muryn Tana myrza shezhireleri koshirmelerinen Zhunisbai Egimbaiuly koshirip zhazgan Naiman shezhiresi. Shakarim universiteti. Tarihsy galym Amantai Isaulynyn gylmy kitaphanasynyn kolzhazba kory; Altynbaev K. Kokzharly shezhiresi. 1980 zhyly zhazyp alyngan auyzsha derek [Field materials of amantai Isin. Syban Aktailak bi, Nasir Tana from copies of The Chronicles of the Naiman Chronicle, copied by Zhunisbay

- Yegimbayuly. Shakarim University. Manuscript fund of the Scientific Library of the scientist-historian Amantai Isauliy; Chronicles of Kokzharly K. Altynbayev. Oral data recorded in 1980]. 1980. Amantai Isinnin dalalyk materialdary. Temirkhan molda Zhumagululy zhazbalary. Shakarim universiteti. Tarihshy galym Amantai Isaulynyn gylymi kitaphanasynyn kolzhazba kory [Field materials of Amantai Isin. Notes of Temirkhan molda Zhumagululy. Shakarim University. Manuscript fund of the Scientific Library of the historian amantai Isaevich]. 1960-1970 zhzh.
- Avtorlardyn dalalyk materialdary. Karatal batyrdyn urpagy Zh. Kalibekkyzy saktagan Aldabergen Kuderilynyng shezhiresi [Field materials of the authors. The Chronicle of Aldabergen Kuderily, preserved by Zh. Kalibekkyzy, a descendant of Qaratal batyr]. 2025.
- Karenov R. «Naiman» etnonimi zhane naiman taipasynyn rylary zhoninde [Ethnonym "Naiman" and about the tribes of the Naiman tribe]. Karagandy universitetinin khabarshysy. Tarih. Filosofii seriyasy. №1(73 2014. – 45-59 bb.
- Kazakstan tarihy [History of Kazakhstan]. Bes tomdyk. 3-tom. – Almaty: «Atamura», 2010. – 768 b.
- Kitapbaev B. Togyz tangbaly Naiman. Shezhire. Ergenkti: Sarzhomart, Bura, Zheti Kokzharly [Nine-digit Nayman. The Chronicle. Yergenekty: Sarzhomart, Bura, Zheti Kokzharly]. – Oskemen: Reklamnyi Daidzhest, 2007. – 1 tom. – 428 b.
- Margulanov A. Naimany [The Naimans] // Kazaki. – L., 1930. S. 330.
- Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniyu stepnykh oblastei [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by the expedition for the study of steppe regions]/ MZ i GI. Dep. gos. zemeln. imushchestv. T. 9. Semipalatinskaya oblast: Ustkamenogorskii uezd. – SPb., 1905. Pdf.
- Nursadykov K. Qaratal batyr [Qaratal batyr] // «Enbek tuy» – «Znamia truda». Naryn audandyk gazeti. – 1996. 6 mausym.
- Sydykov M. Togyz tangbaly Naiman. Bura shezhiresi [Nine-digit Nyman. Chronicle of Bura]. Eki tomdyk. – Pavlodar. – 2006.
- Tynyschpaev M. Materialy k istorii kirgiz-kazakskogo Naroda [Materials on the history of the Kyrgyz-Kazak people]: (Chitany v Turkestanskom Otdole Russkogo Geograficheskogo Obshchestva v 1924 i 1925 gg.). – Tashkent: Vostochnoe Otdelenie Kirgizskogo Gosudarstvennogo Izdatelstva, 1925. – 62 s.
- Ualikhanov Sh. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy [Collection of multi-volume works]. 2-basylym. – Almaty: «Tolagai grupp», 2010. T.2. – 464 b.
- Ualikhanov Sh. Tangdamaly [Custom]. – Almaty: Zhazushy, 1980. – 412 b.

Авторлар туралы мәлімет

Исин Амантай Исаевич – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Шәкәрім университеті.

Насыров Мадияр Газинурович – Тарих және археология ғылыми орталығының кіші ғылыми қызметкері, «Тарих» білім беру бағдарламасының магистранты, Шәкәрім университеті.

Сведения об авторах

Исин Амантай Исаевич – кандидат исторических наук, профессор, Шәкәрім университет.

Насыров Мадияр Газинурович – младший научный сотрудник Научного центра истории и археологии, магистрант образовательной программы «История», Шәкәрім университет.

About the Authors

Amantay Isin – Candidate of Historical Sciences, Professor, Shakarim University.

Madiyar Gazinurovich Nassyrov – Junior Researcher at the Scientific Center for History and Archaeology, Master's degree student in the educational program "History", Shakarim University.

Авторлардың үлесі

Амантай Исин – мақаланың мәтінін дайындады, зерттеудің теориялық-методологиялық негіздерін, мақсаты мен міндеттерін айқындады. Тақырып бойынша тарихнамалық және тарихи деректерді талдап, жинақтаушы қорытындылар жасады.

Мадияр Насыров – зерттеу тақырыбына қатысты тарихи және тарихнамалық материалдарды жинақтауға қатысты, мәселенің зерттелу деңгейін нақтылауда жекелеген толықтырулар енгізді. Мақала мәтінін журнал талаптарына сәйкес ресімдеуге және библиографиялық тізімді жүйелеуге көмектесті.

Вклад авторов

Амантай Исин – подготовил текст статьи, определил теоретико-методологические основы, цели и задачи исследования. Проанализировал историографические и исторические источники по теме и сформулировал обобщающие выводы.

Мадияр Насыров – участвовал в сборе исторических и историографических материалов, внес отдельные дополнения при определении уровня изученности проблемы. Содействовал оформлению текста статьи и систематизации библиографического списка в соответствии с требованиями журнала.

Authors' contributions

Amantay Isin – prepared the manuscript and defined the theoretical and methodological framework, as well as the goals and objectives of the study. Analyzed historiographical and historical sources relevant to the topic and formulated the overall conclusions.

Madiyar Nassyrov – contributed to collecting historical and historiographical materials and made specific additions when assessing the state of research on the problem. Assisted in formatting the manuscript and organizing the reference list in accordance with the journal's requirements.

Поступила в редакцию 19.10.2025

Поступила после доработки: 16.12.2025

Принята к публикации 25.12.2025

FTAXP 03.20.00

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4\(6\)-7](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2025-4(6)-7)

ОРТАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КІТАПХАНА ҚЫЗМЕТІН ЖАҢҒЫРТУ ЖӘНЕ ДАМУЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ (1932-1960 жж.)

А.Б. Нуртазаева^{1*}, К.Т. Туенбаева²

¹*Халықаралық инженерлік-технологиялық университет (Алматы, Қазақстан)*

²*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті (Алматы, Қазақстан)*

E-mail: alima_nyr@mail.ru^{1*}

kalima_t@mail.ru²

¹<https://orcid.org/0009-0000-5766-341X>

²<https://orcid.org/0000-0001-8230-7740>

Аңдатпа. Мақалада ХХ ғасырдың 30-шы жылдары Қазақстанда Орталық ғылыми кітапхананың құрудың тарихи факторлары, қалыптасу кезеңдегі негізгі басымдықтар мен әдістері, кітапхана жұмысын үйлестіру мен басқару тарихы қарастырылады. Орталық ғылыми кітапхананың ғылыми, ақпараттық-библиографиялық қызметінің бағыттарын архив қорлары мәліметтеріне сүйене отырып дамыту тарихы баяндалады. Мақалада отандық ғалымдардың аталған тақырыпқа қатысты жазылған еңбектеріне теориялық бағытта сараптамалар жасалынды. Орталық ғылыми кітапхананың ХХ ғасырдың 1932-1960 жж. аралығындағы қызметі қарастырылып, Кеңестік саясаттың кітапхана жұмысына тигізген әсерін анықталады. Республикамызда ғылым, білім және мәдениетті дамытуда Орталық ғылыми кітапхананың қосқан үлесін зор екендігін ешкім жоққа қоймайды. Құрылған күннен бастап ғылыми кітапхана Ұлттық Ғылым Академиясының тарихымен тікелей байланысты. 1932-1960 жылдар аралығында көптеген қиыншылықтарды басынан өткізіп, кәсіби тұрғыдан ең беделді мекемеге айналды. Одақ көлемінде басқа ғылыми кітапханалармен байланыс орнату және кәсіби мамандармен ұжымды толықтыру, кітап қорын жасақтау, өңдеу, анықтамалық-библиографиялық жұмыстарына талдау жасалынып, Орталық ғылыми кітапхананың атқарған қызметі мен жеткен жетістіктерінің тарихы айқындалды. Құрылу процессінде кездескен қиыншылықтарға қарамастан, Орталық ғылыми кітапхана елімізде ғылым, білім және мәдениеттің дамуына зор үлесін қосуы баяндалады. Сонымен қатар мақалада кітапхананың құрылуынан бастап 1960 жылдар аралағына дейінгі кезеңдеріне шолу жасалынылады. Кітапхананың дамуына әсер еткен негізгі жаңалықтар кезеңдер арқылы көрсетілді.

Түйін сөздер: Орталық ғылыми кітапхана; ақпарат; ақпараттық ресурстар; ақпараттық технологиялар; кітап қоры; ғылыми-ақпарат; библиография

Кіріспе

Кітапханалардың өміршең болуы білімді болашақ ұрпақ келбетінің жарқын көрінісі. Елімізде кітапхана қызметінің мәселесін сапалы тұрғыдан оңтайлы шешу, адами құнды капитал қалыптастыру тұжырымдамасын анықтау, кітапхана қорын цифрландыру, жасанды интелектің көмегімен ақпараттың қолжетімділігін заңнамалық негізде қамтамасыз ету қазіргі уақыттағы өзекті мәселелердің бірі. Бүгінгі таңда Қазақстандағы кітапхана ісінің қалыптасу тарихы мен даму мәселесін ғылыми тұрғыда қарастыру маңызды болып табылады. Ал соның, ішінде Орталық ғылыми кітапхананың қалыптасу тарихы мен қызметін зерделеу, қазіргі таңда өзекті тақырыптардың бірі ретінде саналады. Бұл үшін 90- жылдық тарихы бар кітапхана ісіне байланысты мұрағаттық тарихи дереккөздерін жан-жақты зерттеу қажет. Осыған байланысты